

УДК 316.614.6:376.64:378.046

В.В. КУЗЬМІН

ВПЛИВ ВИХОВНОГО СЕРЕДОВИЩА НА СИРІТ У ВНЗ: СОЦІОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ

Кузьмін Віктор Володимирович – аспірант кафедри соціології та соціальної роботи Класичного приватного університету (м. Запоріжжя)

Статтю присвячено розгляду процесу взаємодії соціального працівника та студентів-сиріт у вищих навчальних закладах України; проаналізовано офіційну статистику, основні соціально-психологічні особливості навчання та становлення студентів-сиріт, основні агенти соціалізації тощо.

Ключові слова: ВНЗ, студент-сирота, становлення, адаптація, соціалізація.

В статье рассматривается процесс взаимодействия социального работника и студентов-сирот в высших учебных заведениях Украины; проанализировано официальную статистику, основные социально-психологические особенности обучения и становления студентов-сирот, основные агенты социализации.

Ключевые слова: ВУЗ, студент-сирота, становление, адаптация, социализация.

This article deals with the process of interaction between social worker and orphan students in Ukrainian institutes of higher education. It has been analyzed the official statistics, the basic social-psychological peculiarities of studying of orphan students and some agents of socialization.

Keywords: institute of higher education, orphan student, education, adaptation, socialization.

© В.В. Кузьмін, 2012

Актуальність дослідження. Виховання в сирітських закладах, а відповідно і зміна закладів утримання – все це є фактори, які травмують психіку дитини, спричиняють ускладнення реалізації її можливостей, докорінно змінюючи долю, взаємозв'язки та процес соціалізації в цілому. Розвиток дитини у таких умовах руйнує її взаємозв'язки з оточуючим середовищем, зі світом дорослих та однолітків, які мають змогу розвиватись у більш упорядкованих умовах. Як свідчить офіційна статистика, в останні два десятиріччя відбувається прискорене зростання сирітства [9,26]. Загальна кількість дітей-сиріт по роках наводиться далі (див. рис. 1.). Система ВНЗ України (881 заклад) отримує державне замовлення фахівців, у тому числі із числа абітурієнтів пільгових категорій, зокрема – сиріт. Загальна кількість сиріт у ВНЗ МОН складає понад 11 тисяч студентів [9, 117], що обумовлює збільшення обсягів роботи осіб, які відповідальні за виховну, корекційну, соціальну роботу у відповідних навчальних закладах.

Стаття сприятиме успішній соціалізації студентів-сиріт у ВНЗ, визначає особливості взаємодії соціального працівника та сиріт, застосовуючи при цьому технології соціально-психологічної та педагогічної роботи із відповідною групою населення.

Аналіз літературних джерел у рамках дослідження свідчить про далеко неповне вивчення проблем сирітства. Так, наприклад, це стосується питання супроводу дітей-сиріт як у «дитячому» віці, так і на час «настання повноліття», коли дитина після закінчення терміну перебування у спец.закладі залишається віч-на-віч із своїми проблемами та негараздами; можливість отримання впорядкованого житла взагалі «повисла» в повітрі, питання здобуття якісної освіти хоч і має підвищену зацікавленість з боку держави, але при цьому профорієнтаційній роботі не приділяється достатня увага; надзвичайно багато недоліків (суперечностей) у

чинному законодавстві щодо соціального захисту зазначеної верстви дитинства, які недовизначені у нормативно – правових актах навіть прямої дії.

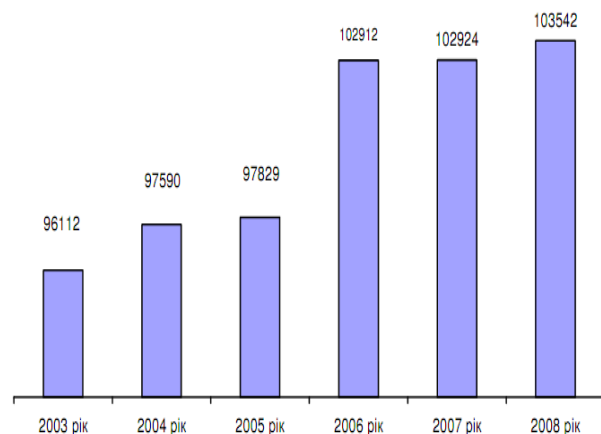

Рис. 1. Кількість дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, за роками (за даними Держкомстату України)

Аналізуючи склад цієї групи населення, стає зрозумілим, що найбільш поширеними формами влаштування сиріт є опіка та піклування. За даними Держкомстату України, станом на 1 січня 2009 року під опікою та піклуванням перебувало 62965 дітей-сиріт [1,72]. З огляду на велику кількість сиріт у сім'ях піклувальників також необхідно розробити й запровадити механізм соціального супроводу сімей опікунів (піклувальників) залежно від їх віку, створених умов для виховання і проживання дітей у родині. Відсутність дійових державних програм щодо соціального супроводу до самостійного життя в цілому значно знижує ефективність роботи по підтримці і

без того вразливої групи населення – дітей-сиріт.

Вступаючи до ВНЗ, молодь з числа сиріт є дещо обмеженою у соціальних зв'язках зі своїм оточенням. Більшість не має змоги розраховувати на матеріальну чи моральну підтримку рідної сім'ї, близьких людей, через це закладення у цю категорію громадян мотивації до здобуття якісної вищої освіти, досягнення успіху, активної життєвої позиції, закладення основ успішної кар'єри є вельми актуальним та перспективним у формуванні високоосвіченої та адаптованої особистості. Головним орієнтиром якісної підготовки сиріт до життя є питання їхньої спроможності конкурувати на ринку праці після закінчення ВНЗ поруч із «звичайними» випускниками.

Вища школа дає змогу вирівняти різні, насамперед дискриміновані соціальні групи населення. У результаті соціальна нерівність значною мірою усувається для громадян з вищою освітою. Так, встановлено, що з підвищенням освітнього рівня населення, особливо за наявності вищої освіти, зростають шанси отримати роботу, знижується ризик її втратити, підвищується рівень заробітної плати [11, 546].

Із закінченням загальноосвітніх закладів починається складний та багатогранний процес – вибір життєвого шляху. Відбувається безпосередня реалізація намічених планів за основними напрямками: вступ і навчання у ВНЗ, організація змістовного дозвілля, пошук нових контактів, роботи тощо. У деяких випадках поновлюються контакти із кримінальним світом, утриманство тощо.

Зі вступом до ВНЗ більша половина студентів – сиріт намагається усунути піклувальників (усіх рідних) від контакту із соціальними працівниками (педагогів), особами, які відповідальні за виховну роботу у ВНЗ. Через це інколи піклувальники не в змозі надати своєчасну допомогу «дорослим» підопічним, що дещо зменшує їхні шанси до отримання якісної освіти. Акцент на невдачах, провалах породжує атмосферу страху, різних неприємностей за помилки, привчає їх до неадекватного зниження очікувань. Надмірна суворість оточення спричиняє хронічну тривогу, «комплекс меншовартості», а надмірна м'якість сприяє посиленню ухилення від відповідальності тощо.

Детальне вивчення анкетних даних студентів свідчить про те, що підлітки, які мали більший позитивний досвід сімейного життя, демонструють більш високий рівень адаптивності та законслухняності. В іншій частині студентства із цієї верстви рівень соціальної адаптації у суспільстві нижчий, що проявляється у таких сферах життя як працевлаштування, сім'я тощо. Це пояснюється тим, що у деякого з них некоректно сформовано модель сім'ї, викривлено механізм товариських та інтимних взаємин, неповною мірою сформовано трудову мотивацію.

Аналізуючи розвиток учбової, трудової діяльності сиріт, можна відмітити недостатню здатність до планування, невміння передбачити її проміжні результати тощо. Якщо підлітку пропонується виконати доручення, він не в змозі його завершити без допомоги. Зацікавленість до навчання не виявля-

ється у більшості з них, сприймається як нав'язана ззовні. Іноді оцінки за навчання не стимулюють більшість сиріт до отримання нових знань та навичок.

Щодо студентів-сиріт з числа випускників інтернатних закладів, загально визначним є факт зниження темпів їх фізичного та нервово-психічного розвитку, погіршення показників соматичного здоров'я, зустрічається поліморфізм (накопичення різнопланових захворювань) в однієї особи. Але найбільший відбиток явище соціального сирітства залишає на психічній складовій особистості. Чим раніше дитина-сирота потрапляє в інтернатний заклад, тим більш невідворотними можуть бути відхилення у психічному розвитку, тим більш помітним буде поліморфізм і складнішим процес соціалізації такого студента до умов навчання, проживання, розвитку тощо.

Як засвідчує практика, у більшості випадків навчання у ВНЗ передувала слабка підготовка до переходу у доросле життя, спадкові хвороби, молодь важко адаптивна, а тому є всі підстави вважати, що процес соціалізації може бути ускладнений. Головне завдання сучасного ВНЗ – максимальною мірою сприяти успішній соціалізації особистості, створювати необхідні передумови для реалізації майбутнього фахівця.

В загальному випадку соціалізація особистості – це оволодіння суспільним досвідом, у ході чого формується її самостійність, здатність до участі у соціальному житті. Спілкування з іншими людьми – це особлива сторона їх взаємодії, яка визначає міжособистісні відношення, які впливають на життєве та професійне самовизначення [2].

Як зазначає Заброцький М.М., рання юність складає віковий період від 14–15 до 18 років. На його думку, рання юність – це період завершення фізичного дозрівання організму – етап початкової соціалізації особистості [1].

Однак, відсутність перспектив – це вкрай несприятливі умови для самовизначення. На кожному етапі життя доцільними є розуміння перспектив, що відповідають попередньому рівню досягнень, особливостям віку, потенційним можливостям людини. Перспективи потребують розуміння тієї життєвої ситуації, яка не склалася, свого місця в цій ситуації, власного потенціалу, найближчих цілей [3].

Побудова власного життєвого шляху пов'язана ще й з тим, що особа усвідомлює себе не лише як окрему індивідуальність, а ще й як члена групи, що встановлює контакти з постійно зростаючим числом людей. Якість формування зазначених вище елементів становить надійну основу самовизначення – центральної події юнацтва.

На думку В.Г.Панок, саме в юнацькому віці людина вперше вчиться оволодівати перспективами свого життя [6].

Цілком усвідомленою на цьому етапі стає навчальна діяльність особи та її навчальна (трудова) мотивація. Як зазначає А.В.Петровський, саме в старшому шкільному віці з'являється свідоме ставлення до навчання [7].

Повним ходом йде активізація міжстатевих вза-

емин: розширюється сфера стосунків, з'являються серйозні захоплення, прагнення підтримки відповідних стосунків. Відбуваються і подальші якісні зміни всіх сторін психічної діяльності, які є надійною основою становлення особистості на цьому етапі розвитку. Головний психологічний здобуток ранньої юності – відкриття індивідом власного внутрішнього світу.

Більша частина випускників середніх шкіл має наміри продовжувати освіту, лише незначна частина збирається працевлаштуватися. Вища освіта необхідна їм для того, щоб одержати спеціальність, що в подальшому дозволить достойно жити, багато заробляти, забезпечувати себе та сім'ю, зробити кар'єру.

Один із найважливіших процесів у юнацтві – це формування персональної ідентичності, почуття індивідуальної самототожності та цілісності. Найбільш глибоко це питання розглядається в роботах Е.Еріксона [11]. Юність, за Е.Еріксоном, – це передусім криза ідентичності, яка полягає у послідовності соціальних та індивідуально-особистісних виборів, ідентифікацій та самовизначень. Успішно впоравшись з вирішенням певних завдань, юнак переходить від пошуку себе до практичної самореалізації.

Фактично робота приваблює насамперед настанням матеріальної самостійності, що задовольняє потребу відчутти себе по-справжньому «дорослим», розширює життєвий досвід, практичні навички, контакти із працедавцями тощо. Задля цього студенти нерідко поєднують навчання з підробітком. Те, який вибір буде здійснено, рішення вступу в той чи інший ВНЗ, залежить від спрямованості особистості, переважаючих мотивів, основних ціннісних орієнтацій тощо.

З інтеграцією до суспільства, визначення власних уподобань та заняття у цьому суспільстві певної соціальної позиції пов'язані основні завдання соціалізації юнацького віку – особисте та професійне самовизначення. Для якісного рішення цих завдань необхідна диференціація розумових здібностей та інтересів, розвиток інтегративних механізмів самосвідомості, вироблення світосприйняття, чіткої життєвої позиції.

Усвідомлення мети і сенсу життя складає надійну основу життєвого самовизначення. Окрім професійного самовизначення, воно також включає: в собі вибір місця працевлаштування, друга (подруги), способу життя, місця проживання тощо; здійснює вплив на формування позитивних сімейних установок. У більшості випадків життєве самовизначення подається лише аналітично, та пронизується такими термінами, як «професійна орієнтація», «професійний відбір», «адаптація у колективі», «життєві плани молоді», «життєва мета», «соціалізація» тощо.

А.К.Маркова називає професійне становлення професіоналізацією, підкреслюючи, що «в цілому професіоналізація – це одна із сторін соціалізації» [4].

Професійне самовизначення є частиною життєвого самовизначення, та є особливо важливим для подальшого самостійного життя. Причиною

не цілком зваженого вибору спеціальності можуть слугувати як зовнішні фактори (пов'язані із неможливістю здійснення професійного вибору по інтересах), так і внутрішні фактори (пов'язані із недостатнім розумінням своїх професійних нахилів або неадекватною уявою про зміст майбутньої фахової діяльності). Вибір професії повинен відбуватися усвідомлено, ґрунтуючись на усвідомленні своїх здібностей та нахилів.

Взаємозв'язок життєвого та професійного самовизначення однозначний. Це чітко визначається, наприклад, з того, що вибір професії, з одного боку, розглядається як один із факторів професійного самовизначення, а з іншого – остаточний вибір власного місця у суспільстві, що є по більшій мірі складовою життєвого самовизначення. З аналізу випливає, що життєве самовизначення є більш змістовним поняттям і діє у значно більшій площині. Життєве самовизначення – це самовизначення особистості не лише в професійній сфері, а й інших сферах життєдіяльності – місці навчання, праці, способу життя тощо. Готовність до здійснення життєвого самовизначення передбачає також розвиток уміння аналізувати власний життєвий досвід, спостерігати за дійсністю, стійкого розуміння відмінностей різних професій (спеціальностей), моральних правил та норм, відповідальності, прогнозування співвідношення власних можливостей з вимогами ринку праці.

Професійний вибір необхідно пов'язувати з життєвими цінностями особистості. Життєві цінності додатково здійснюють професійну мотивацію.

Відповідність знань професійним стандартам повинна, перш за все, контролюватися на рівні професійної самосвідомості особи відповідно до професійної культури. Становлення професійної свідомості має велике значення з боку досягнення самоідентичності, особистісного зростання, самопізнання та духовності. Суспільні норми уявлень про цінність конкретного виду діяльності проеціюються на особистісну самосвідомість. Соціальна орієнтація молоді особистості визначає її професійну самосвідомість, а в кінцевому підсумку – професійне самовизначення та професійний вибір.

Професійна самосвідомість коригується зі зміною професійної компетентності особистості, набуттям відповідної професійної культури. Також вона поширюється завдяки набуттю нових ознак професійності, власній зміні критеріїв оцінювання. Зростання професійної самосвідомості полягає у збільшенні кількості ознак професійної діяльності, що відбиваються у свідомості фахівця, усвідомлення власного місця у контексті професійної діяльності.

Вкрай необхідним є професійне самовиховання у процесі становлення професійної самосвідомості. Самовиховання – це найбільш усвідомлена особистістю функція, що припускає систематичну, свідому корекційну діяльність особистості, спрямовану на самопізнання, самовдосконалення та поглиблення власних знань.

У загальному випадку професійне самовдосконалення складається з наступних елементів:

- власне самопізнання, метою якого є виявлення

особистих особливостей щодо подальшої успішної фахової соціалізації;

- постановка мети, термінів виконання, інших критеріїв професійного самовдосконалення;
- безпосередня реалізація проекту самовдосконалення професійної діяльності.

Вибір професії також суттєво впливає на життєвий шлях, надає йому окресленості та унормованості.

Для учнів звичайних шкіл характерні мотиви, що пов'язані із далекою перспективою – вступ у навчальні заклади вищого рівня, створення сім'ї, досягнення успіхів у професійній діяльності. Що ж до вихованців інтернатних закладів, то перспектива тут уже не така й далека – перспективних планів тут не практикують. Наміри у відношенні до майбутньої професії, які відбуваються у старшому підлітковому віці, призводять до індивідуалізації у звичайній середній школі та стандартизації в інтернатних закладах. Це напряму пов'язано з тими реальними можливостями, перспективами, які надає суспільство для перших та других.

Аналіз професійного самовизначення показує, що цей процес по-різному здійснюється в інтернатних закладах та у звичайній середній школі. Відмінність полягає у тому, що в останній спочатку формується уявлення про свою майбутню професію, яке в результаті замінюється на цілком реальне. У вихованців інтернатних закладів складається реалістичне уявлення про майбутню спеціальність, через це відношення до вибору у них цілком чіткі, без істотних суперечностей.

У цьому випадку відсутність суперечностей у професійному самовизначенні не може бути позитивним. Юнак із середньої школи, вибираючи «приземлену» спеціальність, яка більш відповідає нахилам та здібностям, відмовляється від власних дитячих надій та мрій, здійснює акт свідомого самообмеження. За вихованців інтернатних закладів це питання по більшій мірі виконують інші. Але оскільки професійне самовизначення у цьому віці дуже важлива складова для особистості, і цілком очевидно, наскільки несприятливо це може відобразитись на всьому ході її становлення у випадку нерозуміння особливостей фаху.

Проблема професійного самовизначення у більшості випадків завжди поєднується з проблемою ще більш глобальних життєвих перспектив. Це стосується не лише створення власної сім'ї, перспективного працевлаштування, питання упорядкованого житла тощо. Це ще й більш значні, внутрішні проблеми самопізнання, самостворення, самореалізації, самоутвердження тощо.

Спираючись на психолого-педагогічну характеристику підлітків-сиріт, стає зрозуміло, що відповідний освітній процес по відношенню до них у системі вищої професійної освіти повинен будуватись на принципах корекційної педагогіки, бо основний контингент складають особи, які мають труднощі в навчанні та вихованні. У цьому зв'язку, в освітніх закладах виникає необхідність становлення системи корекційного навчання, яке повинно охоплювати всі сторони організації навчально-виховного процесу. Необхідно розглянути аспекти пла-

нування та форм проведення виховної роботи, що особливо гостро стоїть перед навчальними закладами, які вирішують питання соціальної адаптації випускників-сиріт, підготовки їх до самостійного життя, подальшого працевлаштування тощо.

При проведенні корекційної роботи зі студентами-сиротами необхідно враховувати, що для багатьох вихованців ВНЗ – це остання система спеціального та педагогічного впливу. Соціальна значимість виховного процесу у ВНЗ посилюється і самим змістом соціального замовлення. Готуючи молодого спеціаліста для включення у самостійну діяльність, соціальні працівники (педагоги) повинні домагатись високого ступеня сформованості та зрілості особистості, які в подальшому допоможуть його випускникам адаптуватися в оточенні і закріпитись на робочому місці.

Виховна та корекційна робота зі студентами-сиротами – це тривала, копійка щоденна праця, незалежно від видів та форм підтримки.

Щодо виховної функції, то вища школа покликана формувати активних і відповідальних громадян у демократичному суспільстві. Ця виховна формула передбачає, що випускники мають спрямовувати енергію не лише на руйнування застарілого, але й бути здатними конструктивно створювати нове, більш ефективне, конкурентоспроможне [10, 546].

У напрямку соціальної роботи зі студентами пільгових категорій, в українських ВНЗ працює невелика когорта осіб, які виконують функцію соціального включення сиріт до суспільства. Далеко не в усіх закладах освіти є «закріплені» посадовці, все ж таки більшість із них працює на громадських засадах в органах студентського самоврядування, первинних профспілкових організаціях тощо. Такі «соціальні» працівники користуються власним життєвим досвідом, для власного, особистого зростання підвищують рівень підготовки для поліпшення контакту зі студентством та представниками професорсько-викладацького складу.

Держава гарантує студентам-сиротам права практично в усіх життєво важливих сферах, надає додаткові пільги, у силу можливостей постійно підвищує мінімальні стандарти. Однак при неуспішній соціалізації, у разі наявності роботи, вони легко її втрачають, отримавши житло – залишаються без кімнат, квартир, у результаті безглузких обороток призводять їх у непридатний для проживання стан, не хочуть і не можуть більше навчатись, вступивши до ВНЗ – не цінують цього.

Складається парадоксальна ситуація: на організацію соціального захисту дітей-сиріт витрачаються чималі кошти та ресурси, до соціальної роботи залучено велику кількість фахівців, а ефективність усіх зусиль – вкрай мала. Сироти залишаються незахищеними як і раніше, не можуть повноцінно адаптуватись у суспільстві самостійно.

Одним із головних завдань, які поставлено перед державою по відношенню до випускників-сиріт, є забезпечення їх соціальної захищеності як результату соціалізації, можливості повноцінно жити і працювати. Проблема вкрай складна, так, на відміну від дитини із сім'ї, випускник-сирота повинен набагато раніше бути готовим до самостійного жит-

тя, оскільки він залишається в ній без підтримки з боку рідних. Соціальна підтримка включає сприяння в отриманні матеріальної допомоги студентам – сиротам на придбання одягу та взуття; допомогу в організації лікування, санаторно-курортного оздоровлення, відпочинку, отримання інших пільг та допомоги, які передбачені законодавством. Цей вид допомоги пов'язаний лише із соціальною площиною, та не передбачає психолого-педагогічних особливостей студентів-сиріт, чого, звісно, не вистачає для цієї верстви студентства, яка потребує вирішення великої кількості проблем різного характеру.

Психологічна та педагогічна підтримка включають комплекс заходів, які сприяють соціальному та професійному самовизначенню особистості з метою її подальшої адаптації до умов реалізації власної професійної кар'єри та підвищення власної конкуренції на ринку праці.

Психологічна підтримка є однією із складових системи соціально-педагогічної підтримки поряд із медичною та соціальною.

Для педагогічної підтримки важливо, щоб студент-сирота навчився володіти собою, бути «господарем» власного життя. Педагогічна підтримка доповнює та посилює ефективність навчання та виховання через засоби мотивації та профорієнтації.

ВНЗ вимушені перебирати на себе функції соціальної адаптації, корекції та реабілітації дедалі

більшої кількості «проблемних» дітей. Відповідно, збільшується навантаження на освітні заклади як провідний суспільний інструмент соціалізації молоді [8].

Відсутність дійових державних програм щодо соціального супроводу сиріт у ВНЗ до самостійного життя значно знижує ефективність роботи по підтримці й без того вразливої верстви суспільства – дітей-сиріт. На утримання цієї верстви держава витрачає чималі кошти, а ефективність підтримки у більшості випадків вкрай мала [5].

Висновок. Виховна робота у вищих навчальних закладах здійснюється здебільшого в рамках щорічних разових заходів. Для якісної соціалізації сиріт необхідно вести цілий ряд комплексних заходів, які б в цілому забезпечували гармонійний розвиток підопічних, сприяли б змістовному навчанню, залучали їх до спортивно-масової, наукової, громадської діяльності, створювали відповідні мотивації та, врешті-решт, відчували б власну відповідальність за підготовку цієї категорії студентів до дорослого життя. В загальному випадку для поліпшення умов адаптації та соціалізації сиріт у цілому було б доцільним розробити концепцію (модель) соціально-психологічного та педагогічного супроводу студентів-сиріт у ВНЗ, яка б передбачала у собі діяльність основних агентів соціалізації сиріт та основні напрямки їх роботи.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Заброцький М.М. Вікова психологія: Навч. посібник. – К.: МАУП, 1998. – 92 с.
2. Журавлев В.И. Вопросы жизненного самоопределения выпускников средней школы. – Ростов-на-Дону: РГУ, 1992. – 199с. с.15
3. Кон И.С. Психология ранней юности. – М., 1989. – 187 с.
4. Маркова А.К. Психология профессионализма. – М., 1996. – 276с.
5. Опіка над дітьми: сім'я і держава. Вплив інституційної форми виховання на розвиток дітей (моніторинговий звіт)/Річард Картер.-К.: Логос, 2005. – 88с.
6. Панок В.Г. Основи практичної психології: Підручник для студ. вищих навч. закладів / В.Г.Панок, Т.М.Титаренко, Н.В.Чепелева та ін. – 2 вид., стер. – К.: Либідь, 2001. – 536 с.
7. Петровский А.В. Проблема развития личности с позиций социальной психологии // Вопросы психологии, 1984. – № 4
8. Пірог Л.А. Взаємозв'язок між соціальним захистом і соціалізацією підлітків//Актуальні проблеми теорії і практики соціальної роботи/за заг. ред. канд. пед. наук, доцента Васильєва В.В. – Дніпропетровськ: Вид-во ДНУ, 2003. – с.36-41.
9. Реалізація права дитини на виховання у сім'ї. Державна тематична доповідь про становище дітей в Україні за підсумками 2008 року; Ред. кол.: Ю.О.Павленко та ін.; Держ. ін-т пробл. сім'ї та молоді. – К.: 2009. – 209 с.
10. Соціально-економічний стан України: наслідки для народу та держави: національна доповідь/ за заг. ред. В.М. Гейця [та ін.].-К.: НВЦ НБУВ, 2009. -687с.
11. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис. – М., 1996. – 354 с.